

ПАМ'ЯТІ КОЛЕГІ

Пам'яті Олександра Вишняка

15 вересня 2019 року після важкої хвороби помер Олександр Іванович Вишняк, видатний український соціолог, який тривалий час очолював відділ соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України та був керівником соціологічної служби “Ukrainian Sociology Service”.

Важко говорити й писати про Олександра Вишняка в минулому часі. Це була надзвичайна людина. Його вирізняла наукова принциповість, толерантність до навколишніх та особиста скромність. Наукова спільнота Інституту соціології сподівалася, що в майбутньому він зможе очолити його, але доля розпорядилася інакше...

Олександр Іванович народився 30 червня 1956 року в с. Мотовилівська Слобідка Фастівського району Київської області. У 1978 році закінчив філософський факультет Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. З 1981-го по 1990-й працював в Інституті філософії АН УРСР, де 1983 року захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук з теми “Взаємозв’язок трудового потенціалу особистості і системи її потреб” (спеціальність: соціальна філософія та філософія історії).

З 1991 року Вишняк незмінно працював в Інституті соціології НАН України, пройшовши шлях від наукового співробітника (з 1991-го), провідного наукового співробітника (з 2001-го) та завідувача відділу соціально-політичних процесів та головного наукового співробітника з 2006-го по 2019 рік. 23 лютого 2001 року в Інституті соціології НАН України захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук з теми “Електоральна соціологія: історія, теорії, методи” (за спеціальністю 22.00.01 – теорія та історія соціології). У 2008 році здобув вчене звання старшого наукового співробітника.

У 2014 році Олександр Вишняк став лауреатом Державної премії України в галузі науки і техніки за колективну роботу “Вимірювання соціальних змін в українському суспільстві. Соціологічний моніторинг (1992–2013)”.

Олександр Іванович посідав активну громадянську позицію, був запитуваним фахівцем у численних консультативних та експертних співтовариствах. У 2000–2002 роках він член Громадської ради експертів із внутрішньополітичних питань при Президентові України. У 2002 році – член Громадської ради при Національній телекомпанії України. У 2001–2004 роках – член правління Асоціації політологів України. У 2004–2005 роках – член Громадської ради при Головному управлінні державної служби України. У 2003–2005 роках – член Експертної ради ВАК України з філософських, політологічних і соціологічних наук. У 2003–2005 роках – член Спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій із соціологічних наук при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. У 2003–2005 роках – член Спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій із соціологічних наук при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. У 2008–2019 роках – член Спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій із соціологічних наук при Інституті соціології НАН України.

Крім цього, Олександр Вишняк займався викладацькою та адміністративною діяльністю. У 2000–2001 роках був директором Вищої школи соціології при Інституті соціології НАН України. У 2001 році читав курс лекцій з електоральної соціології у Вищій школі соціології при Інституті соціології НАН України та курси “Електоральна соціологія” і “Соціологія громадської думки” в Київському національному університеті культури і мистецтв. У 2004–2005 роках читав курси лекцій “Електоральна соціологія” і “Соціологія громадської думки” в Національному авіаційному університеті. У 2004–2005 роках працював як професор кафедри соціології Національного авіаційного університету.

Олександр Іванович Вишняк понад чверть століття очолював фірму “Ukrainian Sociology Service”, яка входила до п'ятірки найбільш професійних фірм на ринку соціологічних послуг. Соціологічна фірма розпочала свою діяльність з електоральних досліджень перших демократичних виборів в Україні. Досвід і практика цих досліджень дали змогу в подальшому проводити електоральні опитування у мажоритарних округах, у зв'язку з виборами до Верховної Ради та місцевих рад. У 1994 році під час президентських виборів Вишняк був керівником соціологічної служби кандидата

в президенти Л.Кучми, а на президентських виборах 1999 року очолював соціологічну службу передвиборного штабу О.Мороза.

Крім електоральних досліджень головними напрямками діяльності фірми були: дослідження рівня життя та основних потреб соціальних груп в регіонах України, виявлення їхніх ціннісних орієнтацій та релігійної самоідентифікації, освітніх проблем у регіонах тощо. За ці роки фірма “Ukrainian Sociology Service” співпрацювала з Українською греко-католицькою церквою, Міністерством освіти і науки, Київською державною адміністрацією, Кабінетом Міністрів України, Міністерством сільського господарства, Міністерством надзвичайних ситуацій, Фондом “Відродження”, Фондом “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва, Національним інститутом стратегічних досліджень, з політичними партіями, відділами преси, культури і освіти при Посольстві США в Україні, UNICEF, Freedom House в Україні та іншими організаціями.

Революційно-демократичні процеси, що відбуваються в суспільстві, були предметом скрупульозного вивчення і вимагали нових творчих і дієвих наукових підходів з вивчення громадської думки. В середині 1990-х років Вишняк розробив технології медіа-вимірювань — впливу засобів масової інформації на формування громадської думки. Особливу увагу він приділяв підготовці інструментарію (анкети-опитувальника) та аналізу соціологічної інформації. Багаторічна професійна діяльність та порядність Олександра Івановича були запорукою того, що до нього слід звертатися як до визнаного джерела точної, перевіреної соціологічної інформації про те, як думають, чого прагнуть і чого бажають українці.

Олександр Вишняк був незаперечним авторитетом у галузі електоральної соціології. Його докторська монографія стала настільною книгою як для початківців, так і для досвідчених науковців. Багаторічні дослідження електоральних преференцій та електоральної поведінки дали йому змогу обґрунтувати теорію “ідеологічного та економічного” голосування, коли ідеологічно ідентифіковані виборці голосують згідно зі своїми ідеологічними ідентифікаціями, натомість неідентифіковані — залежно від свого соціально-економічного самопочуття. А свою всеукраїнську відомість Вишняк здобув через неодноразові точні прогнози стосовно результатів президентських і парламентських виборів та виборів на місцевому рівні.

Поряд із тим Вишняк розробив власну, оригінальну методику вивчення ставлення населення до партійної системи, завдяки якій спростував тезу про непопулярність багатопартійної системи серед українських громадян.

Іншим важливим напрацюванням Олександра Івановича стала його оригінальна соціологічна типологія регіонів України. Завдяки ґрунтовному аналізу особливостей мовних практик українського населення, його культурної ідентифікації, масової історичної свідомості та актуальних політичних ідентифікацій він довів існування п'яти типів регіонів, які не зовсім збігаються з усталеною фізичною географією України: 1) Галичина і Волинь; 2) Центральна, Північна Україна та Південний Захід (Буковина, Закарпаття); 3) Південна та Південно-Східна Україна; 4) Донбас і Крим; 5) Київ.

Окремим важливим доробком Олександра Івановича стало ґрунтовне дослідження мовної ситуації в Україні. У своєму аналізі він зумів чітко і переконливо розставити акценти щодо підвалин мовного консенсусу, що мали б передбачати визнання обов'язку всіх її громадян, особливо чиновників, володіти українською мовою як єдиною державною. З одного боку, поширення цього обов'язку має відбуватися не за рахунок мовних прав національних меншин, а з іншого боку, підтримка регіональних мов не означає скасування державності української мови по всій території України. Експертна думка Вишняка стала вирішальною у припиненні спекуляцій окремих політичних сил у цьому чутливому питанні.

Олександр Іванович був “генератором ідей” у наукових розробках відділу. Безумовно, він використовував напрацювання співробітників, але головний тягар діяльності відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології завжди лягав на його плечі. При цьому він вирізнявся незмінною виконавчою дисципліною. Звіти за результатами науково-дослідницьких робіт завжди не тільки були якісними за змістом, з наукової точки зору, а й відповідали всім дотичним до цього вимогам, оформлювались якісно і в заявлений термін. Виконував він і будь-які завдання дирекції Інституту щодо участі у написанні записок для державних органів України. За результатами розробок він неодноразово доповідав на Бюро Відділення історії, філософії і права та на засіданнях Президії НАН України. Ці доповіді викликали живий інтерес не тільки в академіків та членів-кореспондентів із соціогуманітарних дисциплін, а й у представників “точних” наук, бо він вмів досить простими словами розповісти про надзвичайно складні процеси та явища соціально-політичного життя країни.

Олександр Вишняк був видатною особистістю не тільки у своїй професії, а й у звичайному житті. Він був справжнім чоловіком і чесною та порядною людиною, що в наші часи, вже не мало. Ніколи за всю історію спілкування ніхто із співробітників не стикався з якимись інтригами або “підводними каменями”, пов'язаними з ним. Він завжди був чесним і прямим у висловлюванні думок, за що його й поважали. Незважаючи на свої наукові здобутки та високий науковий статус, Олександр Іванович був водночас і дуже простою й доступною людиною. Він був професійно відкритим до кожного, хто потребував допомоги або поради, і дуже влучно виправляв недоліки текстів, наприклад у наукових формулюваннях. Скажімо, додавши лише одну фразу, він міг цілковито змінити на краще контекст монографії колеги.

Про його феноменальну пам'ять склали легенди, але можна сказати, що це була не просто пам'ять, а й зацікавленість у людях і в тому, що вони роблять. Він міг несподівано запропонувати цікаву інформацію, коли співробітник відділу ніколи б не подумав, що Олександр Іванович цим переймається. “Ти ж займаєшся цією темою, тобі це буде цікаво”, — казав він, хоча це могла бути навіть не тема відділу, а лише ініціатива якогось співробітника.

Вишняк належав до необхідної людству категорії будівничих, а не руйнівників. Його життєвий та професійний шлях є найбільш переконливим та незаперечним доказом цього. Олександр Іванович приділяв завжди велику

й дійсно неформальну увагу вихованню та навчанню молодих колег-науковців у своїй викладацькій та науковій діяльності. Його завжди відрізняли доброзичливість, людяність, щирість у спілкуванні із молодими. Поєднання цих чеснот із його енциклопедичними знаннями у найрізноманітніших сферах гуманітарних знань робило спілкування і співпрацю з ним справді незабутніми подіями.

Вишняк умів бути вірним другом, щорічно наприкінці весни він обов'язково приходив на зустріч однокурсників філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Він дуже любив свята, широко відзначав їх не тільки вдома, а й у відділі. На ці свята любили приходити не тільки співробітники Інституту, а й чимало колег з інших установ, бо атмосфера цих свят була надзвичайно дружньою та веселою.

А ще він дуже любив та цінував свою родину, завжди з повагою та гордістю розповідав про своїх близьких, радів їхнім успіхам та пишався онуками. Борючись із хворобою, він особливо радів, що зумів побачити свого четвертого онука.

Кожному співробітникові Інституту соціології є що розповісти про Олександра Івановича Вишняка, в житті кожного він залишив слід вдячності та яскраві спогади. Цю людину будуть пам'ятати довго і лише позитивно. В цьому переконані всі, хто його знав.

Світла йому пам'ять!

*Відділ соціально-політичних процесів
Інституту соціології НАН України*

“Він жив до останнього дня свого життя”

В Інституті соціології, уздовж стін над сходами висять портрети класиків світової соціологічної науки. А на другому поверсі, фактично між портретами цього ряду зарубіжних класиків, висять портрети співробітників Інституту соціології, які 2014 року отримали Державну премію в галузі науки за створення щорічного соціологічного Моніторингу громадської думки.

І раптом подумалося: а це ж символічно, що ряд світових класиків продовжують наші, українські соціологи. “Велике бачиться на відстані”, і значення та місце особистостей у становленні української соціології ми, на жаль, повною мірою усвідомлюємо тоді, коли людина відходить від нас у далекі світи.

Ніщо не робиться саме собою, усе здобувається розумом, працею, енергією людей. Нинішні доктори наук, професори тоді, у 1990-ті з усім завзяттям молодості, разом із двома-трьома вседосвідченими могіканами від соціології розбудовували для незалежної України сучасну соціологічну науку.

Вже з перших виборів — небачено раніше змагальних, непередбачуваних — Олександр Вишняк почав створення нової для України галузі — елек-

торальної соціології. На підставі ґрунтовних досліджень, причому не лише теоретичних, а й практичних, у самій гуштині виборчих процесів він 2000 року видав книжку “Електоральна соціологія: історія, теорії, методи”. І далі, вже після захисту докторської дисертації не збавляв темпу й написав ще чимало цікавих, новаторських праць, тим паче що виборчих колізій аж ніяк не бракувало.

Слід сказати, що загалом чимало навіть професійних соціологів ставляться до виборчої соціології з деякою зверхністю. Мовляв, ну, що там? Рейтинги вимірювати? Та це й не наука зовсім, і це не соціологи, а так, “поллстери”. А Вишняк довів, що електоральна соціологія — це не лише “про рейтинги”; насправді це певна діагностика суспільства. Кожні вибори були для Олександра його стихією, його повітрям, він цим жив — його прогнози, іноді не очевидні, були найбільш точними. Олександр довів одну важливу річ: щоб бути професіоналом у певній галузі соціології, недостатньо бути вправним соціологом, треба ще професійно розумітися на цій галузі. І якщо ти займаєшся соціологією політики, то треба добре розумітися на політиці. Вишняк, здається, знав про українську політику і політиків усе. Мені невідомо звідки, але він знав усе залаштуння, знав про всілякі невідомі широкому загалові факти, отож, краще за інших міг прогнозувати розвиток подій і майже ніколи не помилявся. Це те, чого часто бракує соціологам, — не лише книжкове пізнання предмета, а знання реальної політичної практики — з розумінням ролі певних особистостей, з їхньою власною логікою та алогічністю, зв'язками, особистою історією тощо, тобто усім тим, що давало змогу робити точні й зовсім не очевидні прогнози.

І ще одне треба сказати. Звичайно, такий фахівець, як Вишняк, працював на виборах (а інакше — звідки б він брав емпірію?). Іноді, принаймні на початку кар'єри, деякі замовники просили “підмалювати” результати, ну хоч трішки... На що Сашко відповідав просто і однозначно: “Ні”. Зазначу, що доволі швидко такі речі припинили пропонувати, а репутація чесного соціолога зіграла на позитив: коли треба було таки знати правду, зверталися до Вишняка.

А ще у нього було захоплення — історія України. З яким запалом він міг розповідати про історичні події давніх давен, про історичні постаті, а головне — про історичні уроки, які слід вивчити з нашої історії. І книжку написав: про мовну ситуацію в Україні, хоч це не було ані плановою темою, ані дисертацією, а от так, для душі.

І взагалі Сашко аж ніяк не виглядав заважнілим “класиком”. Простий у спілкуванні, енергійний, компанійський, чуйний до друзів, завжди оптимістичний, він ніколи не бундючився на кшталт “я це краще за всіх знаю, тож ви усі помовчіть і слухайте”. Хоча й полеміст був видатний і свою позицію відстоював не лише аргументовано, а й азартно. Тому був бажаним в усіх ЗМІ — бо був живим цікавим науковцем, а не занудним теоретиком.

Дуже любив свою родину. А в останні роки — про онуків міг розповідати нескінченно.

Коли від нас йдуть близькі люди, відсутність їх відчувається майже фізично. Ну от, наша ритуальна кава “На трьох” (Сашко, Олег Козловський і я) у “Старому роялі” з обговоренням тижневих подій. Цього вже не буде. А

якщо серйозно — важко уявити майбутню виборчу кампанію без Вишнякових роздумів та прогнозів. Насправді незамінні люди є.

Мені близький вислів Гемінгвея, який колись написав: “Жити до останнього дня свого життя”. Сашко, вже дуже хворий, не припиняв жити — інтенсивно, цікаво, так, з перервами на лікування і процедури, але ніби нічого особливого не відбувається, — такий собі невеличкий ремонт. Особливо мене вразило, що вже в липні він написав звіт по плановій темі, яку виконував відділ, і звіт треба було здати наприкінці року. Знав, що фінал близько. Але не скаржився на хворобу, несправедливість долі, а жив — інтенсивно, цікаво, до останнього дня свого життя. Український класик електоральної соціології Олександр Вишняк.

ІРИНА БЕКЕШКІНА

Пам'яті колеги, Олександра Вишняка

Цей текст Олександр Вишняк підготував на моє прохання для збірки про Євромайдан, підготовленої до друку наприкінці 2014 року для швейцарського видавництва “Peter Lang”. Текст був перекладений для збірки англійською і, як видається, досі не з’являвся в публікації у своїй оригінальній, україномовній версії. Проте тематика цієї короткої статті представляє і вдало концентрує один з ключових напрямів досліджень, в яких Вишняк був і залишається безперечним професійним авторитетом, — соціологія регіонів і регіональна політична та соціокультурна диференціація. Поряд із провідними дослідженнями в царині електоральної соціології це була друга (але не за значенням) дослідницька звітняга Олександра Івановича. І тепер, за сучасних обставин вже нових суспільно-політичних турбулентностей ця стаття, професійно уgruntована на аналізі емпіричних соціологічних досліджень 2013–2014 років, виглядає цілком актуально. Зокрема, і нині не зайвим є нагадування аргументованого висновку автора про те, що сепаратизм з відділенням територій (як у випадку з анексією Росією АР Крим, так і в ситуації утворення сепаратистських анклавів та війни на Донбасі) не мав внутрішньо українських причин, а був інспірований та керований (тут і в буквальному сенсі) Росією. Вельми на часі є також здійснений О.І.Вишняком аналіз громадської думки щодо питань унітарності країни та перспектив її федералізації. Цей аналіз переконливо доводить, що громадяни всіх регіонів України у своїй більшості були і залишаються прихильниками єдиної унітарної України, а не федералізації у різних її варіаціях.

Представляємо читачеві текст Олександра Вишняка як зразок високопрофесійного соціологічного аналізу і данину його світлій пам'яті.

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО

¹ *Ukraine after the Euromaidan: Challenges and Hopes* (2015). Ed. by V.Stepanenko, Y.Pylynskyi. Bern: Peter Lang.

ОЛЕКСАНДР ВИШНЯК

Майдан та постмайданна Україна: регіональний вимір

Взимку 2013–2014 років в Україні відбулися масові акції протесту проти авторитарного режиму президента В.Януковича, які закінчилися не тільки падінням режиму та втечею В.Януковича і його клану до Росії, а й агресією Росії в Криму, анексією Криму та військовим протистоянням на Донбасі між новою українською владою і проросійськими найманцями. Всі ці події принципово змінили не тільки владу в Україні, соціально-політичну ситуацію та відносини між Україною і Росією, а й ситуацію в Європі та світі.

Революція Гідності на Майдані, як назвали масові протести в Україні 2013–2014 років, по-різному була сприйнята і в різних країнах світу, і в самій Україні. Хоча говорити про протистояння “двох Україн” не доводиться, однак характер протестних акцій і ставлення громадян різних регіонів України до протестів проти режиму Януковича різнилися по окремих регіонах країни. Протестні акції на Майдані, як показало загальнонаціональне опитування Інституту соціології НАН України в липні–серпні 2014 року, підтримували 83% мешканців Західної України, 79% — Києва і маже дві третини громадян Центральної та Південно-Східної України (65%).

По-іншому Майдан сприймали в областях Півдня та Південного Сходу України. Так, на Донбасі, базовому і рідному регіоні президента Януковича, Майдан не підтримувала переважна більшість громадян (68%), а прихильники становили меншість (10%). Водночас в областях Півдня України (Одеська, Миколаївська, Херсонська) не підтримала протестні акції взимку 2013–2014 року відносна більшість (52%), але прихильники їх становили близько третини (33%). Аналогічною була ситуація і на Дніпропетровщині, в Запорізькій області та на Харківщині (не підтримували Майдан 49%, а підтримували — 27%). А тому говорити про повне несприйняття протестів на Майдані навіть на Південному Сході (окрім Донбасу) не доводиться, хоча ситуація в цих регіонах суттєво відрізнялася від фіксованої в Західній та Центральній Україні. Тим паче не можна говорити про те, що інша частина України (ті, хто не підтримував Майдан) здебільшого була прихильною до режиму В.Януковича. Акції так званого Антимайдану (масові акції, організовані в Києві та в містах Південного Сходу на підтримку президента Януковича) схвалювали 6,5% громадян, а більш як 70% не схвалювали. Навіть у Донецькій області Антимайдан підтримували тільки 18% громадян, у Харківській — 19%, Одеській та Миколаївській — 11%. В інших областях таких було ще менше. Але події на Майдані справді по-різному сприймалися по регіонах України.

Історичні передумови політичної та соціокультурної диференціації в Україні

Політична диференціація регіонів України є результатом не якихось ситуативних чинників, а більш глибоких соціокультурних процесів, зумовлених специфікою історичного розвитку українського народу у складі різних імперій та держав останніх століть. Упродовж двадцяти років незалежності України до Революції Гідності 2013–2014 років вона навіть дещо поглиблювалася, але картина політичних регіонів практично не змінювалася. І лінії розмежування за типами регіонів проходили не між Заходом і Сходом України (адже Чернігів та Суми не є Заходом країни, а Одеса та Миколаїв — Сходом), а між Північчю (від Ужгорода до Сум) та Півднем (від Ізмаїла до Луганська). Це розмежування йде не від часів Козаччини та воєн Росії із Польщею у XVI–XVII століттях, а сягає більш глибоких часів. Розмежування йде за межею Русь і Степ, українські землі Великого князівства Литовського і Кримського ханства, тобто між автономними українськими землями, де українці живуть уже понад тисячу років, і землями, колонізованими українцями у складі Російської та Радянської імперії в останні 300 років. За роки незалежності України політико-електоральна та соціокультурна диференціація регіонів України не зменшилася і навіть зростала¹.

Суттєво розрізнялися чотири типи регіонів України: 1) Західна Україна (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська та Чернівецька області); 2) Центральна та Північно-Східна Україна (Київ, Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська та Чернігівська області); 3) Донбас та Крим (Автономна Республіка Крим, м. Севастополь та Донецька і Луганська області); 4) інші області Південного Сходу (Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Харківська та Херсонська).

При цьому за соціально-економічними показниками, рівнем та якістю життя, загальносоціальними та політичними орієнтаціями відмінності між політичними регіонами України були дуже незначними. Головними чинниками, що диференціювали вирізнені регіони, були:

по-перше, особливості мовних практик (у Західній Україні, за даними національних соціологічних досліджень, в сім'ях говорили тільки чи переважно українською мовою, 89% громадян, а на Донбасі та в Криму — 3%, тоді як російською — відповідно 4% і 91%) і ставлення до перспективи надання російській мові статусу другої державної (в Західній Україні 78% не підтримували такого рішення, а на Донбасі та в Криму 90% підтримували;

¹ Див.: Вишняк, О.І. (2006). Соціокультурна динаміка політичних регіонів України. В: *Соціологічний моніторинг: 1994–2006* (сс. 10–30, 180–183). Київ: Інститут соціології НАНУ; Вишняк О. (2008). Політична типологія регіонів України: динаміка та фактори змін. В: *Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг* (сс. 331–342). Київ: Інститут соціології НАНУ; Вишняк О. (2009). *Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз)*. Київ: Інститут соціології НАНУ.

по-друге, весь комплекс питання щодо ставлення громадян до інтеграції з Росією та геополітичного вибору України (у Західній Україні — 55% громадян були проти інтеграції України до Союзу Росії та Білорусі, а на Донбасі та в Криму 83% були “за”);

по-третє, електоральні преференції регіонів України (в Західній та Центральній Україні домінували одні партії та кандидати в президенти, а на Донбасі, у Криму та в решті областей Південно-Східної України — інші).

Як же змінилася ситуація в регіонах України після Революції Гідності 2013–2014 років? Можна було очікувати, що різне сприйняття подій на Майдані 2013–2014 років по регіонах України, гострота протистояння між режимом Януковича та опозицією, агресія Росії в Криму та на Донбасі тільки посилять протистояння “двох Україн” (чи “чотирьох”). Але цього не сталося. І хоча соціокультурна диференціація регіонів залишилася (різниця в мовних практиках та ставленні громадян до статусу російської мови не може змінитися за кілька місяців), у політико-електоральному вимірі в Південно-Східних областях відбулися дуже суттєві зміни, і раніше фіксовані типи розпалися на кілька інших, різних.

Анексія Криму: ставлення громадян різних регіонів України

Анексія Російською Федерацією в березні 2014 року Автономної Республіки Крим була першою подією, яка об'єднала практично всі регіони України. Як показало липнєве загальнонаціональне опитування Інституту соціології НАН України 2014 року (у Криму, на окупованій території опитування не проводилося), приєднання Криму до Росії не підтримали 78% громадян України, а підтримали — 7,5%. При цьому російську анексію Криму засудили не тільки 93% громадян Західної України та 88% — Центральної та Північно-Східної України, а й 79% мешканців Дніпропетровщини та Запоріжжя, 88% — Миколаївщини та Херсонщини, 69% — Одещини та Харківщини. Єдиним регіоном, де відносна більшість (32%) громадян схвалили анексію Криму Росією, була Донецька область, тоді як не схвалили її 27%. Але в липні 2014 року на Донбасі йшли бої, і значну частину території контролювали проросійські бойовики. Тобто анексія Криму об'єднала більшість громадян усіх регіонів України, в тому числі й російськомовних регіонів Півдня та Південного Сходу.

Єдина унітарна країна та несприйняття ідеї федералізації

Після анексії Автономної Республіки Крим путінська Росія почала тиск на Київ, намагаючись нав'язати зміни до Конституції щодо федералізації України (з метою зберегти вплив на окремі регіони й підготувати умови для їх подальшої анексії). Ідеї федералізації підтримали і лідери Партії регіонів та Компартії в Україні, хоча за повної монополії на владу президента Януковича в 2010–2014 роках ці політичні сили не тільки не збирались вносити

зміни до Конституції щодо федералізації, а навіть не ухвалили жодного законопроекту щодо розширення економічних чи соціокультурних прав регіонів. Але їхня позиція різко змінилася, коли вони втратили монополію на владу в усіх регіонах країни. Ось тільки громадяни всіх регіонів України у більшості своїй є прихильниками єдиної унітарної України, а не федералізації.

Як показало липнєве 2014 року опитування Інституту соціології НАН України на запитання “Як Ви вважаєте, Україна має бути єдиною унітарною країною чи федерацією окремих регіонів?” близько 74% опитаних висловилися за унітарний устрій, а 10% — за федералізацію (решта не визначилися з цього питання чи обрали інші варіанти). При цьому за єдину унітарну Україну висловилися 87% мешканців Західної України, 84% — Центральної та Північно-Східної, 74% — Дніпропетровщини та Запоріжжя, 75% — Миколаївщини та Херсонщини, 70,5% — Харківщини та Одещини. Єдиним регіоном, де відносна більшість громадян сприймають ідеї федералізації, виявився Донбас (46% — “за” та 29% — “проти”). Але ці дані не можна вважати об'єктивними та репрезентативними й усталеними, бо в цьому регіоні тоді йшли бойові дії.

Таким чином, і в питанні федералізації України Південний Схід перестав бути особливим регіоном, який має протилежну щодо інших регіонів позицію.

Збройне протистояння на Донбасі: оцінки з боку громадян різних регіонів

Принципових відмінностей у ставленні громадян різних регіонів України до війни на Донбасі не зафіксовано. Переважна більшість громадян України сприймають дії бойовиків, які захопили значну територію Донецької та Луганської областей, або як приховану агресію з боку Росії (49,7%), або як терористичну діяльність окремих угруповань (22%), і тільки 13% вважають події на Донбасі народним повстанням проти нової влади. При цьому як агресію Росії чи діяльність терористичних угруповань події на Донбасі оцінюють не тільки 86% громадян Західної та 83% Центральної й Північно-Східної України, а й 70% мешканців Дніпропетровщини та Запоріжжя, 69% — Миколаївщини та Херсонщини, 62% — Одещини та Харківщини. І тільки опитані на Донбасі принципово відрізняються від представників інших регіонів України. Так, у Донецькій області 46% у липні 2014 вважали, що збройне протистояння в їхньому регіоні — це “народне повстання проти нової влади”, і лише 10% розцінювали ці дії “як приховану агресію Росії”, а 12% — як терористичну діяльність окремих угруповань. Тобто можна вважати, що бойовики на Донбасі користуються певною підтримкою населення.

У цілому ж, постмайданні процеси в Україні, зовнішня агресія Росії, анексія Криму та збройне протистояння з бойовиками на Донбасі не тільки не посилити “розкол” України за політичною ознакою, а й спричинилися до значної політичної консолідації регіонів України, окрім Донбасу. Відбувається істотне зближення регіонів і в підтримці проукраїнських кандидатів

у президенти України та політичних партій, тоді як партії проросійського спрямування втрачають свого виборця. Однак “рана Донбасу” залишається. Як і соціокультурні особливості Південного Сходу України, які треба враховувати в державній політиці влади.

Чи мають ідеї федералізації та сепаратизму своє власне підґрунтя в Україні?

Сепаратистський рух на Донбасі та ухвалений Верховною Радою 16 вересня 2014 року Закон “Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей”, часто некоректно трактований як закон “про особливий статус Донбасу,” з новою силою не лише актуалізували дебати про федеративний устрій України, а й створили, на жаль, реальну можливість утворення на східних кордонах країни свого “Придністров'я”, невизнаного світовим співтовариством сепаратистського анклаву з окремих частин Донецької та Луганської областей.

Виникає питання — а чи має своє власне підґрунтя ідея федералізації та сепаратизму в Україні? Аби відповісти на це питання, варто звернутись до результатів соціологічного опитування, проведеного соціологічною службою “Ukrainian Sociology Service” у березні 2014 року¹. Згідно з результатами цього дослідження, не менш як третина (32%) українців вважали, що між західними і східними регіонами України існують глибокі політичні суперечності, мовні та культурні відмінності та економічні диспропорції, які в перспективі можуть призвести до роз'єднання країни, якщо держава не розв'язуватиме гострі питання регіональної політики. Однак — і це дуже важливий момент — незалежності для своїх регіонів хотіли лише 6% респондентів. Практично в кожному куточку України переважна більшість громадян виступає за єдину Україну. Втім, ситуація на весні 2014 року була неоднорідною у кожній області.

Ідеї сепаратизму на Заході України підтримували 0,5% громадян, 2% — у Центрі, 7% — на Південному Сході. Найбільше таку ідею підтримували на Донбасі (в Луганській та Донецькій областях) і в Криму — майже п'ята частина опитаних (18%).

Водночас, як виявилось, переважна більшість (90%) опонентів унітарного устрою України не мають ані найменшого уявлення про те, якими є завдання, форми та принципи декларованої ними ідеї федералізації країни. У світі існують десятки моделей федералізації, тож про які форми ми говоримо в нашому випадку? Якщо розглядати Російську Федерацію, то вона є за конституцією федерацією, але, наприклад, у Смоленській області Росії не більше повноважень, ніж у Харківській або Вінницькій областях України.

¹ Загальнонаціональне опитування населення України проводилося для ГС “Громадська варта” за участі Фонду “Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва” з 16 по 30 березня 2014 року. Польову роботу виконала фірма “Ukrainian Sociology Service”. Усього було опитано 2010 респондентів у 24 областях України, Кримській автономії та м. Києві, похибка вибірки не перевищує 2,3%.

Україна могла б бути федеративною, але лише за однієї умови. Ця умова, на мою думку, уникнення зовнішніх загроз територіальній цілісності країни, коли країна була б надійно захищена своїм статусним членством в ЄС і НАТО. Тоді б сусідні держави, зокрема Росія, перестали б розповідати українцям, як їм жити і як облаштовувати власну країну.

Показово в цьому плані, що згідно з даними зазначеного дослідження, 72% українців вважають, що “існують серйозні загрози для України”. Трьома найбільшими загрозами громадяни назвали: захоплення України або частини території іншими державами (48%), розпад України на кілька частин (43%) та розвал економіки (42%). При цьому в Західному регіоні більше, ніж в інших, побоювалися захоплення українських територій (63%), а на Сході – економічного падіння (58%), натомість на Донбасі та в Криму – втрати управління державою, хаосу (31% опитаних).

Отже, соціологічні дослідження доводять, що внутрішніх причин для сепаратизму в країні, жодного сепаратизму, який іде “знизу”, від самих громадян, у жодній області, включно з Донбасом та АР Крим, не існувало. А отже, є вагомі аналітичні причини стверджувати, що сепаратистський рух на території України інспірований ззовні й настійливо підтримується завдяки передовсім зовнішньому чиннику – прямому військовому, організаційно-мережевому, фінансовому та інформаційно-пропагандистському втручанням Росії в Україну та її суверенну державну політику.